

BEATA KAMIŃSKA-KŁOS

Wydział Edukacji Muzycznej

UKW w Bydgoszczy

Śpiewnik *Szczeble do nieba* Teofila Tomasza Klonowskiego

**– jako przykład zbioru pieśni na okres Bożego
Narodzenia dla nauczyciela, organisty, dyrygenta,
edytora, kompozytora i zbieracza polskiej muzyki
ludowej oraz wykaz kolęd wykorzystanych we
współczesnych podręcznikach szkolnych**

Wprowadzenie

W tradycji polskiej kolęda posiada ugruntowaną pozycję. Jest elementem łączącym sferę religijną i świecką. Śpiewana bywa nie tylko w kościołach, ale również w prywatnych domach, jak i w przestrzeni publicznej np. podczas spotkań wigilijnych czy wystawianych szopek lub jasełek. Często powodem śpiewania kolęd są względy sentymentalne, tradycja i przyzwyczajenie. Przypominają one śpiewającym dzieciństwo, rodzinny dom, wieczory wigilijne. Bywa, że są to jedyne pieśni wykonywane w rodzinnym gronie, niezależnie od światopoglądu śpiewających.

Kolędy posiadają najczęściej budowę zwrotkową z powtarzaniem refrenem, co sprawia, że są łatwe do zapamiętania, szybko „wpadają w ucho”. Każdy chętny może dołączyć do śpiewających w miejscu, które jest mu znane. Melodia kolęd jest mało skomplikowana i nawet, jeśli dobrze jej nie znamy, kolejne jej fragmenty sugerują, co dalej nastąpi¹. Kolęda polska jest piękna i wzruszająca, pełna dostojności, a przede wszystkim zajmuje ugruntowane miejsce w historii polskiej kultury. Była i jest silnie związana z rodzimą twórczością ludową. Jakież bogactwo rytmów odbija się w tych skromnych miniaturach. Przypomnieć również należy, że motywy kolędowe występują i powtarzają się w utworach wielu kompozytorów. Rola kolędy na przestrzeni wieków jest trudna do przecenienia. Jej funkcja nie

¹ Por. K. Turkiewicz, *Kolędowanie. Nasza specjalność*, „Nowości” 2019, nr 296, s. 20.

ograniczała się tylko do roli pieśni religijnej, a w pewnych okresach historycznych zdobyła ona rangę pieśni patriotycznej i była symbolem polskości².

Kolędy to pieśni na Boże Narodzenie, które odgrywają w obrzędowości rolę doniosłą. Są połączeniem głębokiej, bożonarodzeniowej treści teologicznej z muzyką, elementem obrzędowości zarówno w rodzinie, jak i we wspólnocie kościelnej oraz w relacjach między ludźmi sobie obcymi³. Kolędy to nie tylko pieśni religijne. Są to również pieśni wyrażające obyczajowe treści, formułujące w słowie poetyckim, życzenia pomyślności i szczęścia. Pieśni te wypracowały szereg tradycyjnych chwytów literackich, jak np. typowe wyrazy pochwały odwiedzanego gospodarza i jego rodziny, formy składania życzeń. Wszystko to zgodnie z tradycjami poezji ludowej przekazywano z pokolenia na pokolenie.

Geneza kolęd

Termin *kolęda* najczęściej przedstawia się i rozumie jako pieśń tradycyjną, związaną z okresem Bożego Narodzenia. W Polsce pieśni tego typu nosiły nazwę godowych, ponieważ uświetniały nadejście nowego roku (*god* – prasłowiański czas, pora, rok). Sam okres Bożego Narodzenia, od pierwszego dnia świąt do Trzech Króli, nosił i do dziś nosi nazwę godów⁴.

Pierwotne utwory kolędowe miały charakter pieśni – życzeń, pieśni winszującej. Nie wiąże się ona jednak w sposób ścisły z kultem religijnym, nie ma nic wspólnego z późniejszą i dzisiejszą kolędą, która jest oparta na motywach ewangelicznych. Zatem czym jest kolęda? „We współczesnej, ale dosyć powszechnej społecznej recepcji, kolęda to przede wszystkim pieśń przekazująca treści związane z Bożym Narodzeniem. Taki rodzaj potocznej wiedzy genologicznej potwierdzają również słowniki języka polskiego oraz leksykony terminologiczne”⁵. Kolęda jest to utwór wokalny przeznaczony do śpiewania w okresie Adwentu, Bożego Narodzenia, Nowego Roku, Świąta Trzech Króli i Świąta Oczyszczenia Najświętszej Maryi Panny (Matki Boskiej Gromnicznej) związany tematycznie z tym okresem, zawierający tekst łaciński lub polski, niekiedy mieszany łacińsko-polski⁶. Kolęda ma swoje szczególne prawa. Jest często naiwna, trochę magiczna i przepełniona głęboką wiarą w to, że najgorętsze chęci i życzenia kiedyś muszą się spełnić. Wiąże się to zresztą ze skomplikowaną obrzędowością Bożego Narodzenia, święta szczególnie uroczyście obchodzonego w Polsce. Pieśni te rozpowszechniły się w Polsce

² Por. J. Węcowski, *Śpiewnik kolędowy. Osiem wieków kolęd polskich XIV-XXI w.*, Agencja Artystyczna MTJ, Warszawa 2005, s. 7.

³ Por. A. Glaeser, *Teologiczna treść pieśni adwentowych i bożonarodzeniowych w modlitewniku „Droga do nieba” ks. Ludwika Skowronka (1858-1934)*, „Liturgia Sacra” 1995, nr 3-4, s. 178-179.

⁴ *Kolędy polskie. Tom 1. Średniowiecze i wiek XVI*, red. J. Nowak-Dłużewski, Wydawnictwo Pax, Warszawa 1966, s. V.

⁵ J. Adamowski, *Kolęda w polskiej tradycji*, „Wychowanie Muzyczne w Szkole” 2009, nr 5, s. 4.

⁶ Por. A. Glaeser, *Teologiczna treść pieśni adwentowych...*, s. 178-179.

w XIV-XV wieku⁷, nazwa *kolęda* na oznaczenie pieśni bożonarodzeniowej po raz pierwszy pojawiła się wśród szesnastowiecznych popularnych pieśni religijnych.

Biorąc pod uwagę rodowód polskiej pieśni kolędowej, możemy stwierdzić, że sięga on głębokiego średniowiecza. Początkowo kolęda była prawdopodobnie ogólnokościelną pieśnią łacińską. Mogła być również pieśnią śpiewaną w którymś z języków zachodu, a może nawet śpiewali ją pierwsi przybyli do Polski w XIII wieku franciszkanie. To oni wprowadzili szczególną adorację żłóbka, ustalając jej pewne formy. Nabożeństwu towarzyszyły pieśni, a szczególnie atrakcyjnym był zwyczaj kołysania figurki małego Jezusa. Obrzędy te ze względu na swoją atrakcyjność ściągały na nabożeństwa licznych wiernych. Najstarszym śladem tych uroczystości są figurki z XIV wieku przechowywane w klasztorze franciszkanek w Krakowie.

Polskie teksty kolęd pochodzą dopiero z rękopisów XV-wiecznych. Z tego okresu znanych jest około 10 pieśni, stanowiących nie tylko przekład z łaciny, ale również języka czeskiego. Niestety nie zachował się żaden zapis nutowy tych pieśni. Dopiero z połowy XVI wieku pochodzą dwa rękopisy, w którym znajduje się kilkadziesiąt pieśni (m.in. znany obecnie tekst pieśni *Anioł pasterzom mówił*). Trwałe miejsce w praktyce kolędowania ustaliło się w XVII wieku, a w początkach XVIII wieku repertuar kolędowy bardzo się wzbogacił. W związku z występami kolędników wprowadzono do przedstawień kukły, lalki związane z obrzędami jasełkowymi⁸. To „zeświecczenie” kolęd osiągnęło w ciągu kilku wieków w Rzeczypospolitej takie rozmiary, że jeszcze w 1838 roku (kiedy po klęskach narodowych znnowu obowiązywał surowszy ton), ksiądz Mioduszewski w swoim *Wielkim śpiewniku kościelnym* – rygorystycznie rozgranicza: pieśni na Boże Narodzenie – o treści poważnej (czyli religijnej), które wypada śpiewać w kościele; od pastorałek i kolęd – o treści głównie świeckiej, które pozwala śpiewać tylko w domu. Zarazem jednak, dzięki owemu „zeświecczeniu”, które może i słusznie niepokoiło autora *Wielkiego śpiewnika kościelnego* – kolędy stały się częścią narodowej poezji – oddającej realia (choćby pejzaż), polski obyczaj, tak sarmacki, jak i chłopski, ukazującej bieżące wydarzenia, wyrażającej aktualne życzenia i nadzieje⁹. Pewnie dlatego tak trudno wyobrazić sobie Boże Narodzenie bez kolęd.

Należy jednak wspomnieć, jak bardzo złożone, a nawet skomplikowane, są dzieje kolędy. W staropolszczyźnie samo pojęcie kolędy, ale tylko etymologiczne, znane było jako podarek, datek lub danina składana z okazji Nowego Roku. Zarówno Mickiewicz, jak i Słowacki określają kolędy jako powinszowanie z okazji Nowego Roku¹⁰. Prawidłową etymologicznie jest wobec tego noworoczna kolęda

⁷ H.W. Szymanderscy, *Polskie Kolędy Patriotyczne (1830 – do dzisiaj)*, Wydawnictwo „Epoka”, Warszawa 1989, s. 6.

⁸ E. Grotnik, *Polskie kolędy i pastorałki*, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 1957, s. VII-XI.

⁹ Por. H.W. Szymanderscy, *Polskie Kolędy Patriotyczne...*, s. 7.

¹⁰ Tamże.

życzeniowa (świecka), znana z *Ludycji wieśnich* na rok 1544¹¹. Od XVI wieku staje się nią również kolęda literacka w sensie autorskich podarków – dedykacji dla mecenasów.

Karol Mrowiec pisał, iż „same kolędy określane są terminami powszechnie używanymi w XVIII wieku: *śpiewanie, rotuła, pieśń, koncert* lub *symfonia* i przekazywane w postaci samych wyjątkowo – melodii bez słów. Zapis muzyczny jest jedno- lub wielogłosowy”¹².

Terminologia

W *Słowniku akademickim* wyróżnia się trzy znaczenia terminu *kolęda*: 1) pieśń ludowa o narodzeniu Jezusa Chrystusa, śpiewana zwykle w okresie świąt Bożego Narodzenia; 2) odwiedzanie parafian przez proboszcza w okresie Świąt Bożego Narodzenia; danina składana wtedy proboszczowi przez parafian; 3) upominek dawany na Boże Narodzenie, opłata składana dziedzicowi w okresie świąt Bożego Narodzenia. Jest to okres chodzenia po kolędzie, tzw. od Bożego Narodzenia do Nowego Roku¹³. Inna definicja kolędy to „pieśń religijna związana z obrzędami Bożego Narodzenia. W Polsce najpełniej rozwijała się w XVII i XVIII wieku”¹⁴.

Inne wyjaśnienia terminu *kolęda* podaje Liliana Zganiacz-Mazur: „kolęda (łac. *calendae* – nazwa pierwszego dnia miesiąca) to: 1. Pieśń religijna o tematyce związanej ze świętami Bożego Narodzenia, często pochodzenia ludowego; 2. Obrzęd ludowy zwany jasełkami, połączony ze świętami Bożego Narodzenia → kantyczki, → pastorałki”¹⁵. Natomiast w *Nowym słowniku języka polskiego*¹⁶ jak i w *Ilustrowanym słowniku języka polskiego*¹⁷ oraz w *Innym słowniku języka polskiego*¹⁸ termin kolęda jest wyjaśniany m.in. jako pieśń religijna o tematyce związanej ze świętami Bożego Narodzenia, śpiewana w kościołach i przy stołach wigilijnych; kantyczka, pastorałka¹⁹.

Encyklopedia muzyki na temat kolędy podaje następujące informacje: „1. pieśń związana tematem z Bożym Narodzeniem śpiewana od 24 XII do

¹¹ T. Budrewicz, S. Koziar, J. Okoń, *Z kolędą przez wieki. Kolędy w Polsce i w krajach słowiańskich*, Wydawnictwo „Biblos”, Tarnów 1996, s. 23.

¹² Tamże, s. 30.

¹³ Por. J. Adamowski, *Kolęda w polskiej tradycji*, „Wychowanie Muzyczne w Szkole” 2009, nr 5, s. 4.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ L. Zganiacz-Mazur, *Słownik muzyczny – ABC*, Wydawnictwo Muzyczne CONTRA, Warszawa 2004, s. 91.

¹⁶ E. Sobol, *Nowy słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 336.

¹⁷ E. Sobol, *Ilustrowany słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999, s. 329.

¹⁸ *Inny słownik języka polskiego PWN A...Ó*. T. 1, red. M. Bańko, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 644.

¹⁹ Tamże.

2 II²⁰. Dalej czytamy, że kolęda to: pieśń związana ze świętami Bożego Narodzenia i obrzędami noworocznymi, a zwyczaj śpiewania kolęd w Polsce rozprószył się wraz z wprowadzeniem kalendarza rzymskiego²¹.

Grzegorz Mizgalski w *Encyklopedii muzyki kościelnej*, podaje następujące informacje dotyczące kolęd: „Kolęda (od łac. *calendae*), ludowa piosenka, śpiewana w Polsce od Bożego Narodzenia aż do święta Matki Bożej Gromnicznej i utrzymana jest w radosnym charakterze, radosnych pieśni i tańców”²².

Okoliczności powstawania kolęd

Słowo *kolęda* w języku polskim pochodzi od łacińskiego *calendae*²³, którym nazywano pierwszy dzień każdego miesiąca. Po raz pierwszy w Polsce nazwa *kolęda* na oznaczenie śpiewu Bożonarodzeniowego pojawia się w Tabulaturze Jana z Lublina, powstałej w latach 1537-1548. Zachowane źródła świadczą, że pierwszy okres twórczości kolędowej przypada u nas na wiek XV i XVI. Z okresem XV-stulecia zachowało się 11 takich utworów. W następnym wieku jest ich ponad 100. Wiele tekstów kolędowych stanowiły przekłady lub parafrazy utworów łacińskich. Wśród nich można znaleźć takie kolędy jak: *Zdrów bądź królu anielski*, *Anioł pasterzom mówił*, *Nastał nam dzień wesoły*, *Nużmy wszyscy zaśpiewajmy*²⁴. Zachowane melodie mają charakter modalny. W wieku XVI zaczęto stopniowo adoptować melodie ludowe do tekstów kolędowych.

Kolęda, która zawiera treści biblijne i ma religijny charakter, staje się częścią liturgii w okresie Bożego Narodzenia, który trwa od Wigilii do święta Chrztu Pańskiego, co jest efektem reform Soboru Watykańskiego II i odnowionej liturgii. Jednak znany jest zwyczaj śpiewania kolęd aż do 2 lutego, czyli do Święta Ofiarowania Pańskiego. „Kościół Katolicki w Polsce kolęduje Nowonarodzonemu od wigilii Bożego Narodzenia (24 XII), aż do Święta Matki Boskiej Gromnicznej (2 II)”²⁵. Zgodnie z Instrukcją Konferencji Episkopatu Polski o muzyce kościelnej – w rozdziale IV zatytułowanym *Muzyka w roku liturgicznym* w punkcie 23b podano, iż podczas liturgii należy śpiewać w kościele kolędy, natomiast pastoralki (kolędy domowe) mogą być śpiewane wyłącznie poza liturgia: podczas wspólnego kolędowania, jasełek czy na koncertach²⁶.

²⁰ A. Chodkowski, *Encyklopedia muzyki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995, s. 451.

²¹ Por. *Muzyka encyklopedia*, red. A. Chodkowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 395-396.

²² G. Mizgalski, *Encyklopedia muzyki kościelnej*, Wydawnictwo Księgarni św. Wojciecha, Poznań-Warszawa-Lublin 1959, s. 249.

²³ Por. *Kolędy. Dzisiaj w Betlejem*, red. W. Wojakowski, Wydawnictwo Arystoteles, Warszawa 2014, s. 21.

²⁴ Por. A. Szweykowska, *Polskie kolędy i pastoralki. Antologia*, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 1989, s. 161.

²⁵ Por. *Leksykon religii od A do Ż*, red. B. Zasiczna, MUZA S.A., Warszawa 1994, s. 45.

²⁶ Instrukcja Konferencji Episkopatu Polski o muzyce kościelnej, Lublin 2017, s. 7.

Typy kołęd

Charakteryzując typy polskiej pieśni kołędowej możemy je podzielić na następujące grupy:

- pieśni na Boże Narodzenie o treści dogmatycznej, nawiązujące do słów Pisma Świętego; znajdowały one zastosowanie głównie w liturgii;
- kołędy typu refleksyjnego, pietystycznego czy moralizującego; śpiewane głównie podczas kołysania figurki Dzieciątka, były one chętnie kulturowane w zakonach żeńskich zwłaszcza klauzurowych;
- grupa kołęd winszujących związanych ze zwyczajem chodzenia z kołędą;
- kołędy typu dworskiego i pastorałki, z których pierwsze były najczęściej łączone z melodią w rytmach polonezowych i menuetowych, drugie natomiast związane były z rytmami mazurowymi lub innymi tańcami ludowymi oraz marszowymi²⁷.

Grzegorz Mizgalski w *Encyklopedii muzyki kościelnej*, stwierdza, że „na ogół kołędy podzielić możemy na: 1. kołędy oparte na chorale gregoriańskim, 2. kołędy oparte na świeckich pieśniach obrzędowych, tańcach z przyśpiewkami, 3. kołędy oparte na starych kołysankach, 4. kołędy nowe, skomponowane”²⁸.

Inny podział, nawiązujący do polskich, wrzuszających kołęd i pastorałek, znajdujących się w dużej ilości w *Śpiewniku narodowym*, uwzględnia pieśni: wiejskie i miejskie, szlacheckie i ludowe, żołnierskie – powstańcze, partyzanckie, robotnicze, więzienne i obozowe, stare i nowe, lubiane i powszechnie śpiewane. W śpiewniku polskim znajdują się również kołędy rewolucyjne. Ostatnio słyszy się też kołędy w wykonaniu zespołów rockowych, adresowane do młodszej generacji Polek i Polaków²⁹.

Teksty kołęd pisali najwybitniejsi poeci i uczeni kaznodzieje: Jan Kochanowski, Piotr Skarga³⁰, Jan Andrzej Morsztyn, Franciszek Karpiński, Teofil Aleksander Lenartowicz. Pisywali je również dziesiątki poetów pomniejszych i setki autorów ze wszystkich warstw społecznych. Może nie jest więc przesadą twierdzenie, że kołęda była pierwszą formą poezji polskiej obejmującą wszystkie stany. W 1841 roku, podczas wykładu w Collège de France, Adam Mickiewicz powiedział, że: „jest w tych prostych pieśniach pierwszy zawiązek poezji narodowej”³¹. Drugim powodem, dla którego Polacy tak bardzo polubili kołędy, jest zapewne stary zwyczaj, by kołędy polskie układać na melodię popularnych tańców. Wybrane kołędy są następujące: *W żłobie leży* – do której słowa

²⁷ K. Mrowiec, *Kołędy w osiemnastowiecznych rękopisach Biblioteki Klasztoru św. Andrzeja w Krakowie*, „Muzyka. Kwartalnik Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk”, 1973, R. XVIII, nr 3 (70), s. 32.

²⁸ G. Mizgalski, *Encyklopedia muzyki kościelnej...*, s. 249-250.

²⁹ Z. Adrjański, *Złota księga pieśni polskich. Pieśni, gawędy, opowieści*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2007, s. 196.

³⁰ Por. K. Turkiewicz, *Kołędowanie...*, s. 20.

³¹ H.W. Szymanderscy, *Polskie Kołędy Patriotyczne...*, s. 7.

napisał sam Piotr Skarga – to przecież „chodzony” (wczesna forma poloneza); *Dzisiaj w Betlejem* (1631 rok) – polonez; *Bóg się rodzi* – polonez. Pieśni nie stosowane w liturgii kościelnej, np. *Hej bracia, czy wy śpicie* – krakowiak. Były jeszcze mazury, mazurki, kujawiaki, oberki, gonione, góralskie, a także gawoty i menuety. Chociaż moda na te tańce minęła, to melodyjność i rytmiczność właściwe muzyce tanecznej pozostały³². „Jednym słowem, związani jesteśmy z kolędą jak bodaj żaden inny naród na świecie. Nic więc dziwnego, że kolęda towarzyszyła nam przez całe dzieje, w dobrym i złym”³³. Jedną z kolęd z XVIII wieku była wślawniona scherzem h-moll Fryderyka Chopina. Mowa tu o kolędzie ludowej, zarówno jeśli chodzi o tekst, jak i melodię, opartej na mazurkowym rytmie – *Lulajże Jezuniu*. Inna nasza kolęda – *Bóg się rodzi* – powstała pod koniec XVIII wieku. Tekst wyszedł spod pióra poety Franciszka Karpińskiego, twórca muzyki jest nieznany. Melodia kolędy utrzymana jest w formie uroczystego poloneza³⁴. Jak mówi tradycja, zaczerpnięto ją z poloneza koronacyjnego królów polskich, znanego już za czasów Stefana Batorego. Również w XVIII wieku został ustalony termin *kolęda*, natomiast wiek XVI ilustrował znaczenie pojęcia w sensie *kolędować*, czyli śpiewać kolędy.

Powstające u nas pieśni bożonarodzeniowe torowały sobie drogę do kościołów, gdzie śpiewane były przez wiernych. Większość z nich to przekazywane przez tradycję kolędy w języku polskim, których autorów nie udało się ustalić. Z pewnością odnaleźć w nich można czystą poezję, najpiękniejsze koncepty muzyczne i wiele śladów dawnych polskich obyczajów. Nie jest możliwe ustalenie stosunku polskich pieśni religijnych do świeckich i odwrotnie. Nie istnieje sprawdzian, dzięki któremu można by było poznać, czy pieśń (jej melodia) jest tym, na co wskazuje jej tekst, religijny czy świecki. Nie można zweryfikować, że do pieśni religijnej zaliczymy tę, której tekst jest tłumaczony lub sparafrazowany z łaciny i otrzymuje oryginalną melodię gregoriańską hymnu, tropu czy sekwencji. Zatem za pieśni ściśle religijne należy uznać XIV-wieczne pieśni wielkanocne oraz niektóre XV i XVI-wieczne pieśni maryjne i kolędy. Ich melodie nie zostały nigdy zaadaptowane na potrzeby świeckiej liryki. O melodiach pieśni katechizmowych nie można tego samego powiedzieć. Będąc religijnymi, służyły tekstom świeckim, które nie posiadały własnych melodii np. melodia kolędy *Imber nunc coelitus* posłużyła Andrzejowi Gałce do podłożenia pod nią skomponowanej przez siebie *Pieśni o Wklefie*. Natomiast w XVI wieku zauważa się zjawiska odwrotne – np. bardzo popularna (a dziś nieznana) *Pieśń o słowiku* znalazła się w melodiach aż trzech kolęd³⁵. Jedną z pierwszych polskich kolęd to *Przybieżeli do Betlejem*, którą umieścił w swoim zbiorze wydanym

³² Por. H.W. Szymanderscy, *Polskie Kolędy Patriotyczne...*, s. 7-8.

³³ Tamże, s. 8.

³⁴ R. Borowski, *Wigilia i Boże Narodzenie*, [w:] *Wielcy mistrzowie – Kolędy*, Polonia Records, Warszawa b.r.w., s. 6.

³⁵ Tamże.

w roku 1630 Jan Żabczyc – zbiór obejmował 36 *Symfonii anielskich*³⁶, w których poleca się śpiewać wszystkie pastorałki i kolędy na wymienione przez wydawcę piosenki świeckie, a nawet tańce³⁷.

Jednym z najbardziej znanych i zasłużonych zbieraczy pieśni był Oskarg Kolberg. Bolesław Bartkowski pisał następująco:

pierwszym jednak autorem, który podjął dokumentację żywej praktyki polskich katolickich śpiewów religijnych, był niestrudzony Oskar Kolberg, co warto podkreślić – ewangelik. Jeszcze w 1865 roku pisze on, że [...] obok pieśni i dum, których częścią zebrał i w niniejszej książce zamieszczonej została, krąży między ludem mnóstwo kolęd, pieśni nabożnych, dziadowskich [...], lecz już w dwa lata później publikuje pierwsze pieśni religijne: cztery kolędy, które zebrał w bliżej nieokreślonych wsiach kujawskich³⁸.

Oskar Kolberg w zbiorze *Dzieła wszystkie* (w tomie 2. i 3.) przytacza szereg zwyczajów kolędowych, w tym pieśni i obrzędów z regionu kujawskiego³⁹ i sandomierskiego⁴⁰.

Jak wspomniano wyżej, pieśni na Boże Narodzenie miały w przeszłości literackiej także inne określenia, np. *rotuła*, *symfonia*, *pastorałka* i *kantyczka*. Pod pojęciem *pastorałki* rozumie się pieśni bożonarodzeniowe z pastorzami, natomiast kolęda to pieśń winszująca kolędników. W zbiorach kantyczek o pastorałkach mówi się, że nie są to pieśni stosowane w liturgii kościelnej, a piosenki wesołe i niewinne⁴¹. Należy podkreślić, że zjawisko poetyckie, jakimi są pastorałki, stanowi równocześnie zjawisko ściśle muzyczne. Początkowo pieśni śpiewane na Boże Narodzenie miały poważny charakter, ponieważ były związane z melodiami kościelnymi oficjalnie włączonymi do repertuaru śpiewu liturgicznego. Były one częściowo oparte na chorale albo stanowiły jego swobodną przeróbkę⁴².

W tekstach kolęd z omawianego XVI wieku zaznaczają się 2 wyraźne nurty:

1. biblijno-dogmatyczny posiadający cechy epickie. Autorzy tych tekstów relacjonują wydarzenia związane z narodzeniem Jezusa Chrystusa, a podstawę tekstów stanowią Ewangelie św. Mateusza i Łukasza.
2. drugi nurt (bez konkretnej nazwy) stwierdza, że w kolędach tego okresu odchodzi się od przekazów biblijnych. Można to przyjąć za zapowiedź

³⁶ Tamże.

³⁷ H. Feicht, *Dzieje polskiej muzyki religijnej w zarysie*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1965, T. XII, z. 4, s. 45-46.

³⁸ *Polskie śpiewy religijne społeczności katolickich*, T. 1, *Studia i materiały*, red. B. Bartkowski, Lublin 1990, s. 11.

³⁹ O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, T. 3, *Kujawy*, Wrocław-Poznań 1962, s. 208.

⁴⁰ *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, Ser. 1. *Sandomierskie*, przedł. O. Kolberg, Warszawa 1865, s. 160.

⁴¹ E. Grotnik, *Polskie kolędy...*, s. XI.

⁴² Por. A. Szwejkowska, *Polskie kolędy...*, s. 161.

powstania przyszej pastoralki. Przykładem może być drugi utwór rotuły kolędowej z XV wieku *Nużmy bielscy panowie*⁴³.

W śpiewnikach Mioduszewskiego⁴⁴ i Siedleckiego⁴⁵ znajdują się następujące kolędy: *Anieli w niebie śpiewają*, *Anioł pasterzom mówił*, *Narodził się nam Zbawiciel*, *Nużmy dziatki zaśpiewajmy*.

Od XVII wieku jej charakter pieśni kolędowej uległ zmianie. Zmiany te dotyczą zarówno tekstów, jak i melodii. Nie ma już w tym czasie w kolędach rozważań dogmatyczno-biblijnych, sporadycznie tylko pojawia się pogłębiona refleksja nad teologicznym sensem Bożego Narodzenia. Pierwzoplanowym staje się motyw Pasterzy oraz powtarza się historia Mędrców ze Wschodu. Częste są wezwania do radosnego przeżywania świąt, coraz głębiej kulturę ludową przenikają motywy chrześcijańskie. Rozpoczyna się nowy etap kształtowania świadomości ludzkiej. Chrystus rodzi się w okolicznościach charakterystycznych dla naszego regionu – przyszedł wprawdzie na świat w Betlejem, ale miasto to nie leży gdzieś daleko. Jezus rodzi się zimą – stąd w tekstach mróz, śnieg, zimno. Pasterze ubrani w kożuchy noszą polskie imiona – np. Kuba, Bartłomiej, Mikołaj. Występuje baca i juhas, znane u nas ptaki – słowik, szczygieł, szpak i gołąb. Wykonawcy śpiewają sopranem, altem, tenorem i basem. Podkreślona zostaje jedność wszystkiego i wszystkich (np. *Pójdźmy wszyscy do stajenki*).

W czasach rozbiorów Polski oraz po utracie niepodległości w tekstach kolęd pojawiają się wątki narodowe. W zależności od losów ojczyzny aktualizowane są przez autorów teksty nowych kolęd i pastorałek⁴⁶. Do żłóbka przychodzi się, prosząc o wolność, sprawiedliwość i pomoc (działo się tak w czasie ostatniej wojny, jak również w stanie wojennym, gdzie internowani w obozie w Białoleńcu w tekstach bożonarodzeniowych wyrażali swoją udrękę i nadzieję).

Od XVII wieku zmieniają się również melodie kolęd. Powszechne staje się przystosowywanie melodii ludowych do tekstów. Przykładem są *Symfonie anielskie* Jana z Żabczyc z 1630 roku. Wydawca śpiewnika we wstępie napisał, że do publikowanych słów podłożył noty tańców zwyczajnych w Polsce. Przytacza 25 incipitów, wśród których znajdują się: *O nadobna Panno*, *Przy onej górze*, *Poszła niewiasta z kurem*, *Jechał chłop do miasta*, *Czemu boso chodzisz*. Z wyżej wymienionego zbioru przetrwały do dzisiaj: *A wczora z wieczora*, *Przybieżeli do Betlejem pasterze*, *Przy onej górze*. Posiadamy kolędy w rytmie poloneza, mazura

⁴³ Por. J. Pikulik, *Polska pieśń religijna w XV wieku*, Polskie Towarzystwo Teologiczne w Krakowie, Kraków 1984, s. 80-82.

⁴⁴ M.M. Mioduszewski, *Śpiewnik kościelny czyli pieśni nabożne z melodyjami w kościele katolickim używane a dla wygody kościołów parafialnych przez M.M. Mioduszewskiego zgom. XX. Miss. Zebrane*, drukarnia Stanisława Gierszewskiego, Kraków 1838.

⁴⁵ J. Siedlecki, *Śpiewniczek zawierający Pieśni kościelne z melodiami dla użytku młodzieży szkolnej*, Nakładem Misjonarzy, Kraków 1922.

⁴⁶ S. Koziara, *Tradycja kolędy w języku i kulturze polskiej. Między uniwersalnością a swojskością*, Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków 2019, s. 32-33.

i kujawiaka. Powstały kołysanki, z których najbardziej znane są z XVIII wieku: *Jezus malusieńki, Lulajże Jezuniu*.

Kolędy w XIX-wiecznych śpiewnikach kościelnych

O popularności polskiej pieśni bożonarodzeniowej świadczy jej obecność w XIX-wiecznych śpiewnikach różnych autorów, takich jak:

- Michał Marcin Mioduszeński – *Śpiewnik kościelny czyli pieśni nabożne z melodyjami w kościele katolickim używane a dla wygody kościołów parafialnych przez M. M. Mioduszeńskiego zgom. XX. Miss. Zebrane*, Kraków 1838;
- Teofil Tomasz Klonowski – *Szczeble do nieba, czyli zbiór pieśni z melodiami w kościele rzymsko-katolickim od czasów najdawniejszych używanych*, Poznań 1867;
- Józef Nachbar – *Chorał, czyli dostateczny zbiór melodyj do przeszło 700 pieśni katolickich w języku polskim*, Berlin 1856;
- Jan Siedlecki – *Śpiewniczek zawierający Pieśni kościelne z melodiami dla użytku młodzieży szkolnej, a przez Wysoką Radę szkolną krajową uchwałą z dnia 14 lipca 1880 L. 556 dla szkół ludowych, pospolitych i wydziałowych przeznaczony*, Kraków 1922.

Tabela 1. Zestawienie kolęd ww. śpiewnikach

Śpiewnik	Boże Narodzenie – kolędy
Mioduszeński	36
Nachbar	13
Klonowski	103
Siedlecki	52

Najbardziej popularne są pieśni na Boże Narodzenie, które występują we wszystkich czterech śpiewnikach: *Anioł pasterzom mówił, Ach witajże pożądana, Bóg się rodzi, moc truchleje, Niepojęte dary dla nas, Pan z nieba i z łona, Pójdźmy wszyscy do stajenki, W żłobie leży, Z Narodzenia Pana*.

Kończąc rozważania na temat zwyczajów kolędowych, należy stwierdzić, że kolędy przybyły do nas z zachodu. Bliski ich związek z kolędami francuskimi⁴⁷ (oprócz wspólnej nazwy) zdradza identyczność całego ich układu i jednakowy sposób traktowania wydarzeń związanych z Bożym Narodzeniem.

⁴⁷ M. Bobowski, *Polskie pieśni katolickie od najdawniejszych czasów do końca XVI wieku*, Akademia Umiejętności, Kraków 1893, s. 9.

Analiza śpiewnika Teofila Tomasza Klonowskiego *Szczeble do nieba*

Teofil Tomasz Klonowski (1805-1876) był nauczycielem, organistą, dyrygentem, edytorem, kompozytorem i zbieraczem polskiej muzyki ludowej, autorem śpiewników świeckich i religijnych. Jego twórczość świecka obejmuje *Pieśni i piosneczki szkolne z melodiami na 2, 3 i 4 głosy* (przedstawione w seriach I, II, III), *Śpiewak Wielkopolski, pięćdziesiąt kwartetów męskich*.

Klonowski jako kompozytor pieśni religijnych wydał także: *Melodyje* zastosowane do trzeciego wydania książki: *Śpiewy nabożne; Szczeble do nieba, czyli zbiór pieśni z melodyjami w kościele rzymsko-katolickim od czasów najdawniejszych używanych; Pięćdziesiąt śpiewów religijnych na cztery męskie głosy*.

Śpiewnik *Szczeble do nieba* zawiera 613 pieśni. Podzielony jest na dwa tomy, a melodie opracowane są na czterogłosowy chór męski lub mieszany, względnie do wykonania na organach, jako akompaniament do zbiorowego śpiewu w kościele⁴⁸. Teofil Tomasz Klonowski podaje w nim instrukcję dotyczącą dobrego sposobu śpiewania. Śpiew nie jest w liturgii dodatkiem czy ozdobą. Ma być uzewnętrznieniem ducha wiary wielbiącego i dziękczynnego wobec Ojca, jest znakiem udziału w wyższej rzeczywistości, buduje wspólnotę i nadaje jej formę jedności. Integralną jego częścią jest słowo i teksty liturgiczne⁴⁹. Modlitwie może towarzyszyć gra organowa, np. na uwielbienie, jednak taka, która przez hałaśliwość czy niewłaściwy dobór nie będzie rozpraszała nastroju obrzędu. Winna ona wymagać modlitewnego skupienia i cechować się delikatnością i harmonią. Gra organowa nie może zagłuszać śpiewu, lecz wspierać jego poprawność i mu towarzyszyć⁵⁰.

Nawiązując do instrukcji dotyczącej sposobu wykonywania pieśni, w śpiewniku *Szczeble do nieba*, Teofil Tomasz Klonowski podaje wskazówki dotyczące wykonawstwa pieśni.

Śpiewając tedy, trzeba mieć na pamięci trzy przede wszystkim główne punkta: czysto intonować czyli czysto głos prowadzić tj. w tonie (wysokości) nie zniżać, ani też nieiśdź (!) w górę. Czystość intonacji rozstrzyga naturalnie wprawne ucho; zachować znaki dynamiczne, tj. piano, forte, crescendo, decrescendo, ritenuto, diminuendo i inne; wymawiać wyraźnie i gramatycznie tj. bez żadnych przymieszek obcych, a szczególnie uwydatniać tu samogłoski: a, e, i, o, u, y⁵¹.

⁴⁸ K. Mrowiec, *Czy istniała tradycja Bachowska w praktyce kościelnej organistów polskich XIX wieku?*, „Muzyka. Kwartalnik Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk”, 1987, R. XXXII, nr 1, s. 66.

⁴⁹ B. Kamińska-Kłós, *Teofil Tomasz Klonowski: Śpiewnik „Szczeble do nieba”. Studium źródłoznawczo-muzykologiczne*, „Polihymnia” Lublin 2009, s. 70.

⁵⁰ T. Klonowski, *Szczeble do nieba, Zbiór pieśni z melodyjami w kościele rzymsko-katolickim od najdawniejszych czasów używanych*, T. 1, nakładem i czcionkami Ludwika Merzbacha, Poznań 1867, s. 4.

⁵¹ Tamże, s. 5.

Wskazówki te spełniają rolę nie tylko zbioru pieśni kościelnych na różne układy głosowe, ale pełnią również funkcję edukacyjno-dokształcającą dla organistów, chórmistrzów, którzy nie zawsze posiadali wykształcenie muzyczne na średnim poziomie. Stanowią one mały podręcznik kształcenia⁵².

Pieśni zebrane w śpiewniku Klonowskiego poprzedzają ponadto teksty i komentarze. W rozdziale dotyczącym uroczystości Bożego Narodzenia, autor wyjaśnia m.in. znaczenie słowa *wigilia*, zwyczaję pochodzące od pierwszych chrześcijan (np. rozsyłanie opłatków, czyli gwiazdki lub kolendy, odprawianie uczty zwanej „Wiliją”). Inne zwyczaję związane z tym okresem to jasełka ukazujące szopę, a w niej Dzieciątko Jezus, Maryję, Józefa, pasterzy, bydło⁵³.

W dalszej części tekstu autor wyjaśnia znaczenie Ewangelii przeznaczonych na uroczystość Bożego Narodzenia, symbolikę darów składanych Bożej Dziecinie przez królów ziemskich – złota, kadzidła i myrry. Pojawia się także cytat z dzieła ks. arcybiskupa Ignacego Hołowińskiego (*Pielgrzymka do Ziemi Świętej*), dotyczący tworzenia, „a raczej może tylko robienia nowych melodii i przerabiania pieśni, mających za sobą powagę kościoła ś. i wiekowe uświęcenie”⁵⁴. Na zakończenie Klonowski zamieszcza krótki biogram dotyczący życia autora cytowanego dzieła.

Analiza muzyczna kolęd w śpiewniku *Szczeble do nieba*

W śpiewniku znajdują się 103 pieśni na Boże Narodzenie (od nr 21 do nr 124), mają różne wersje – ok. 130 melodii. Nieliczne z nich mają tonacje minorowe różnych odmian, natomiast ponad 90% – tonacje majorowe. Ponad połowa melodii zapisana jest w tonacjach G lub F, znacznie mniej w tonacjach B, A, D, jedynie sporadycznie można spotkać tonacje Es i C, tylko jedną w E. Rzadko można znaleźć elementy skal modalnych np. lidyjską (w pieśni 75, 77 melodia II), miksolidyjską (pieśń 123) i frygijską (pieśń 21). Ponad połowa melodii ma metrum 3/4 najczęściej z wyraźnym rytmem mazurkowym, niecała trzecia część ma metrum 4/4, znacznie mniej zanotowana jest na 2/4, a w kilku wypadkach następuje zmiana metrum z 4/4 na 3/4 (pieśń 39, melodia II i III, pieśń 89 – melodia I).

Większość śpiewów na Boże Narodzenie wykazuje cechy, które mogą wskazywać na ich ludowe źródło. Dotyczy to zarówno melodyki, rytmiki, ukształtowania formalnego, tekstu, jak i obecności niekiedy wielu wariantów melodii jednej pieśni (np. pieśń 23 – *A cóż z tą Dzieciną* oraz pieśń 97 – *Zagrzmiała, runęła w Betlejem ziemia* mają aż po 5 wersji melodycznych – wszystkie w rytmie mazurkowym). Niekiedy jednak ta sama pieśń ma dwie melodie, różniące się metrum

⁵² K. Mrowiec, *Polska pieśń kościelna w opracowaniu kompozytorów XIX wieku*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1964, s. 23.

⁵³ T. Klonowski, *Szczeble do nieba...*, s. 82.

⁵⁴ Tamże, s. 84.

(np. pieśń 25 *A wczora z wieczora*). Melodia I zbudowana jest z fraz dwutaktowych na 3/4 o budowie $a^1 b a b a$, natomiast bardzo prosta melodia II zbudowana jest z sekwencyjnie powtarzanej jednej frazy dwutaktowej na 2/4 : $a^1 a^2 a$.

Wyraźnie archaiczny charakter ma pieśń 98 – *Z raję pięknego miasta*. Melodia zbudowana na sześciostopniowej skali (f, g, a, b, c, d) z dźwiękiem finalnym „g” może sugerować zarówno ton dorycki, jak i eolski (brak VI stopnia).

Umieszczenie jednego bemola przy kluczu sugeruje dorycki pierwowzór, natomiast konsekwentne dopisywanie przygodnego bemola „es”, a zwłaszcza końcowa kadencja – świadczą o przewadze tonu eolskiego. Przykładem ciekawego opracowania prostej pieśni o niewątpliwie ludowym rodowodzie i wyraźnie mazurkowym rytmie może być pieśń 114 – *Pójdźmy wszyscy do stajenki*. Wykorzystanie akordów pobocznych II, III i VI stopnia, opadająca progresja modulująca w refrenie na tekście *Gloria in exelsis Deo* i zakończenia mocną kadencją (wielką, doskonałą dodaje blasku tej prostej melodii).

Przykładem zupełnie różnego wyrazu muzycznego tego samego tekstu mogą być dwie melodie pieśni 101 – *Ach! biada, biada mnie Herodowi*. Melodia I w tonacji D wyraźnie różni się od melodii II w tonacji a, która ma wszelkie cechy kujawiaka.

Obok wielkiej liczby ludowych pastorałek spotykamy też pieśni bardziej dostojne lub bardziej rozbudowane kompozycyjnie. Przykładem chorału o takim charakterze może być pieśń 74 – *Przybieżeli do Betlejem pasterze* – ciekawie opracowana harmonicznie na cztery – głosy mieszane G i na cztery – głosy męskie B.

Soprano.
Alto.
Tenore.
Basso.

1. Przy - bie - że - li do Be - tle - jem pa -
ste - - - rze. Hej! hej! pa -
ste - rze, pa - ste - rze, pa - ste - rze, pa - ste - - - rze.

Przykład 1. *Przybieżeli do Betlejem* (s. 133)⁵⁵

Tekst kolędy *Przybieżeli do Betlejem* został wykorzystany jeszcze raz jako pieśń 116, posiadając inną wersję melodyczną. Kolęda śpiewana dzisiaj do tego tekstu ma zupełnie inną melodię i ekspresję niż obydwie melodie w śpiewniku Teofila Tomasza Klonowskiego.

⁵⁵ T.T. Klonowski, *Szczeble do nieba. Zbiór pieśni z melodyjami w kościele rzymskokatolickim od najdawniejszych czasów używanych*, T. 1, nakładem i czcionkami Ludwika Merzbacha, Poznań 1867. Wszystkie następne cytaty pochodzą z tego wydania. W nawiasie podaję numery stron.

1. Ra - duj się zie - mio! gość z Nie - ba przy -
Co Bo - ga z lu - dem, lud z Bogiem po -
cho - dzi, Sy - nów A -
go - dzi:
da - ma z czartowakiej nie - wo - li wyr - wie, wy - zwo - li.

Przykład 2. *Raduj się ziemio!* (s. 138)

W melodii I pieśń 77 – *Raduj się ziemio* – radosny charakter melodii uzyskany jest m.in. przez rozłożone trójdźwięki jak też powtarzającą się dwukrotnie kwartę lidyjską, która jest tu interpretowana jako modulacja do tonacji dominantowej.

1. A cze - muż mój
A - ni po - kró -

Je - zus tak u - bo - go le - ży?
lew - sku, ni w dro - giej o - dzie - ży?

Znać dla - te - go,

by grzeszni - ka, Czar - tow - skie - go nie - wol - ni - ka Od pie - kła wy -

ba - wił, Przez u - bó - stwo zba - wił.

Przykład 3. *A czemuż mój Jezus, tak ubogo leży* (s. 174)

Ciekawą formalnie jest pieśń 100 – *A czemuż mój Jezus, tak ubogo leży*, w budowie trzech zdań 4-taktowych (A–B–A¹) poprzedzona jest 2-taktowym wstępem oraz dwoma (do wyboru) 2-taktowymi łącznikami między zdaniem A, a zdaniem B. Ponadto zdanie A, jak i zdania B oraz A₁ są powtórzone. W pieśni tej zwraca uwagę wyjątkowe skonstrastowanie wartości rytmicznych (triole ósemkowe, ósemki, ćwierćnuty, półnuty).

Śpiewnik *Szczeble do nieba* Teofila Tomasza Klonowskiego

1. Nie - po - je - te da - ry dla nas
Gdzie się wie - czne Slo - wo > Cia - lem

da - - je Dzi - siał z Nie - ba Oj - ciec la - ska - wy,
sta - - je Mo - cą swo - jej cu - do - wnej spra - wy,

Nie - dze świa - ta
Wdzię - ków gło - sy

przez od - mia - ta A pla - czli - we je - cze - nia,
pod nię - bio - sy I w we - se - le za - mie - nia,

Skąd dziś wszys - cy we - se - li,
Wy śpie - wu - ją A - nie - li:

Nie - chaj chwa - la Bo - gu bę - dzie w Nie - - bie,

A na zie - mi po - kój lu - do - - wi.

Przykład 4. *Niepojęte dary dla nas daje* (s. 113)

Rozbudowanym chorałem jest pieśń 60 – *Niepojęte dary dla nas daje*, opracowana zarówno na głosy mieszane z łącznikami organów (A-dur) jak i na cztery głosy męskie a cappella (C-dur).

Równie uroczystym chorałem zaopatrzonej zarówno w tekst polski, jak i łaciński jest pieśń 41 – *Dzień to jest dziś wesela – Dies laetitiae*.

1. Dzień to jest dziś we - - - se - la,
 Król nam bo - wiem wy - - - cho - dzi
 1. Di - es est - lae - fi - ti - ac
 Nam pro - ces - sit ho - di - e

kró - le - wskie ro - dzi - - - - - ny,
 z - zy - wo - ta bez - wi - - - - - ny,
 in - or - tu re - ga - - - - - li,
 ven - tre Vir - gi - na - - - - - li:

Dzie - cie dzi - wnej cu - dno - ści,
 Pu - er ad - mi - - - ra - bi - lis,

Wdzię - czne, pel - ne ślad - ko - ści, W człowie - czej i - stno - - - - - ści.
 To - tus de - lec - ta - bi - lis, In hu - ma - ni - ta - - - - - te

Któ - re jest nie - co - - - - - nie, A - ni też wy -
 Qui in - ae - sti - ma - - - - - bi - lis est et in - ef -

sło - wio - ne, W Bo - zkiej wsze - chmo - cno - - - - - ści.
 fa - bi - - - - - lis, In - di - vi - ni - ta - - - - - te.

Przykład 5. Dzień to jest dziś wesela – *Dies laetitiae* (s. 81)

Najbardziej rozbudowanym i ciekawie opracowanym utworem na okres Bożego Narodzenia jest pieśń 35 – *Chwała Bogu w wysokości* na cztery głosy mieszane a cappella.

Śpiewnik *Szczeble do nieba* Teofila Tomasza Klonowskiego

Chwa - ła Bo - gu w wy-so ko - ści, Chwa - ła na ziemskiej ni - sko - ści,

Tak A - nio - ło - wie śpie - wa - ją, Chwa - ła Pa - nu
O przyjsciu Pa - na znać da - ją. No - wo na - ro -

na - sze - mu, Chwa - ła Pa - nu na - sze - mu No - wo
dzo - ne - mu,

na - ro - dzo - ne - mu, A wam po - kój na tej zie - mi

i ży - cia i zdro - wia ży - czy - my, blo - go - sła - wienstwa na

zie - - mi I ży - cia wiecznie z Świę - ty - - mi

Przykład 6. *Chwała Bogu w wysokości* (s. 71)

Niech wam no - wo - na - ro - dzo - ny hoj - nie swo - ich łask u - dzie - li:

A by - ście wszyscy najđu - zej zy - li, Bo to Pan, On da wam
Bo - gu na - sze - mu wiernie słu - zy - li;

i ży - cie i zdrowie, pie - niądze, do - by - tek, bło - go - sła - wienstwo na zie -

mi I ży - cie wieczne z Święty - - mi, bło - go - sła - wien - stwo na

zie - - - mi, I ży - cie wie - czne z Świę - ty - - - mi

Przykład 7. *Chwała Bogu w wysokości* (ciąg dalszy, jw.)

Występuje tu aż 19 fraz 4-taktowych, z których trzy zaopatrzone są w znak repetycji. Frazy te pozostają względem siebie w różnym stosunku podobieństwa, jak i kontrastu. Można wyodrębnić trzy główne części tej pieśni: skrajne (pierwsza i trzecia) w tonacji F-dur, środkowa (druga) C-dur. Ponadto występują wychylenia do tonacji B-dur, g-moll, a-moll. Ciekawym środkiem wyrazu są fanfarowe motywy imitujące rogi – na przemian w głosach żeńskich i męskich (8 taktów). W odróżnieniu od większości utworów o budowie zwrotkowej mamy tu przykład pieśni wyraźnie przekomponowanej.

Cztery pieśni na Boże Narodzenie poprzedzone są preludiami (nr 46, 54, 111, 123). Są to utwory organowe o fakturze polifonicznej typu imitacyjnego, świadczące o wysokim kunszcie kompozytorskim autora. Dwa pierwsze mają tempo moderato, dwa następne – andante.

Szczególnie rozbudowane i kunsztownie skomponowane jest preludium do pieśni 111, w którym na przestrzeni 61 taktów przeprowadzany jest w zasadzie

jeden główny temat, przechodząc przez tonacje: a, e, d, C, a, F, c, g, Es, c, g, d, a, E, a, d, a.

Kolędy, których melodie przetrwały do naszych czasów i są powszechnie znane to pieśni o numerach: 28 – *Anioł pasterzom mówił*, 43 – *Hej w dzień narodzenia*, 92 – *W żłobie leży*, 95 – *Z narodzenia Pana*, 42 – *Gdy się Chrystus rodzi* – nieco zmienione, 122 – *Wśród nocnej ciszy* – nieco zmienione.

Wiele innych, bardzo popularnych kolęd funkcjonuje dzisiaj z zupełnie inną melodią, np.: *Pasterze mili*, *Przybieżeli do Betlejem*, *Nowy rok bieży*, *Pójdźmy wszyscy do stajenki*, *Lulajże Jezuniu*, *Bóg się rodzi*.

Teofil Tomasz Klonowski umiał przeprowadzić imitacje i znał zasady kontrapunktu. W jego kompozycjach nie ma błędów harmoniczných, nie ma kwint równoległych, wszystko jest wzorcowe.

Kompozycje Klonowskiego cechuje bogata harmonika poprzez zastosowanie stopni pobocznych, prowadzenie głosów zgodne z kontrapunktem, alteracje. Zachowana jest diatonika, zastosowanie kadencji – co sprawia, że jego melodie są wartościowe.

Wnioski

1. Melodia zapisana jest w długich wartościach z wyjątkiem pieśni z numerami: 13 – melodia II, 1, 77, 100, 141, 132, 167, 176 – melodia III, 159, 180, 194, 198, 185, 196, 211, 132, 514, 146, 351, 379, 350, 505, 506, 499, 493, 389, 447, 456, 602.
2. Autorzy w zasadzie respektowali prawo toniczności akcentu gramatycznego.
3. Sylaba akcentowana jest wyraźnie podkreślana wyższą nutą lub grupą nut.
4. Dla podkreślenia punktów kulminacyjnych frazy lub zdania używano:
 - akcentu: pieśni – 10, 3, 13, 14, 5, 1, 60, 167, 197, 210;
 - znaku graficznego: decrescenda – pieśni – 13, 74, 41, 35, 197 – melodia II, 514, 546, 502, 499, 493, 456.
5. Punkty kulminacyjne są zgodne z akcentem frazeologicznym.
6. Punkt kulminacyjny melodii jest nie zawsze zgodny z akcentem słowa, na które przypada.
7. Ciekawostką jest, że wszystkie pieśni na 3/4 są podobne. Występuje w nich stały układ rytmiczny, np. dwie ósemki i dwie ćwierćnoty.

Kolęda i piosenka świąteczna w podręcznikach szkolnych zatwierdzonych w nowej podstawie z 2017 roku

W tym miejscu zostaną przedstawione podręczniki do nauczania muzyki na II etapie edukacyjnym (klasa IV-VII), które zostały dopuszczone do użytku w okresie nauki szkolnej w latach 2017-2019.

Tabela 2. Wykaz kolęd i pastorałek w podręcznikach do nauczania muzyki na II etapie edukacyjnym

L p.	Tytuł	Autor	Wydawca	Data dopuszczenia	Numer ewidencyjny	Wykaz kolęd i pastorałek
1.1.	<i>Lekcja muzyki. Podręcznik do muzyki dla klasy czwartej szkoły podstawowej</i>	Monika Gromek, Grażyna Kilbach	Nowa Era Spółka z o. o.	13.06.2017	852/1/2017	<i>Lulajże Jezuniu Przybieżeli do Betlejem Jezus Malusienki</i>
1.2.	<i>Lekcja muzyki. Podręcznik do muzyki dla klasy piątej szkoły podstawowej</i>	Monika Gromek, Grażyna Kilbach	Nowa Era Spółka z o. o.	13.04.2018	852/2/2018	<i>Przybieżeli do Betlejem Oj maluski Z narodzenia Pana Bóg się rodzi</i>
1.3.	<i>Lekcja muzyki. Podręcznik do muzyki dla klasy szóstej szkoły podstawowej</i>	Monika Gromek, Grażyna Kilbach	Nowa Era Spółka z o. o.	18.02.2019	852/3/2019	<i>Cicha noc</i>
1.4.	<i>Lekcja muzyki. Podręcznik do muzyki dla klasy siódmej szkoły podstawowej</i>	Monika Gromek, Grażyna Kilbach	Nowa Era Spółka z o. o.	17.07.2017	852/4/2017	<i>Bóg się rodzi</i>
2.1.	<i>Klucz do muzyki. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Klasa 4</i>	Urszula Smoczyńska, Katarzyna Jakóbczak-Drażek, Agnieszka Sołtyś	Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne S.A.	14.06.2017	858/1/2017	<i>Gdy śliczna Panna Jam jest dudka Wśród nocnej ciszy</i>
2.2.	<i>Klucz do muzyki. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Klasa 5</i>	Urszula Smoczyńska, Katarzyna Jakóbczak-Drażek, Agnieszka Sołtyś	Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne S.A.	15.05.2018	858/2/2018	<i>Pójdźmy wszyscy do stajenki Jezus Malusienki</i>
2.3.	<i>Klucz do muzyki. Podręcznik. Szkoła podstawowa. Klasa 7</i>	Urszula Smoczyńska, Katarzyna Jakóbczak-Drażek, Agnieszka Sołtyś	Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne S.A.	29.06.2017	858/4/2017	<i>Dzisiaj w Betlejem</i>

3.1.	Muzyka 4. Podręcznik dla szkoły podstawowej	Justyna Górską-Guzik	Wydawnictwo Pedagogiczne OPERON Sp. z o. o.	11.07.2017	902/1/2017	Bóg się rodzi <i>Jam jest diadka</i>
3.2.	Muzyka 5. Podręcznik dla szkoły podstawowej	Justyna Górską-Guzik	Wydawnictwo Pedagogiczne OPERON Sp. z o. o.	22.08.2018	902/2/2018	brak
3.3.	Muzyka 7. Podręcznik dla szkoły podstawowej	Justyna Górską-Guzik	Wydawnictwo Pedagogiczne OPERON Sp. z o. o.	21.08.2017	902/4/2017	brak
4.1.	Muzyka. Podręcznik dla klasy czwartej szkoły podstawowej	Teresa Wójcik	Grupa MAC S.A.	17.07.2017	909/1/2017	Cicha noc <i>Przybieżeli do Betlejem</i>
4.2.	Muzyka. Podręcznik dla klasy piątej szkoły podstawowej	Teresa Wójcik	Grupa MAC S.A.	09.05.2018	909/2/2018	brak
4.3.	Muzyka. Podręcznik dla klasy siódmej szkoły podstawowej	Teresa Wójcik	Grupa MAC S.A.	17.07.2017	909/4/2017	brak

Po analizie tabeli 2 stwierdzić należy, że dopuszczone zostały podręczniki do zajęć z muzyki na II etapie edukacyjnym z następujących wydawnictw: Nowa Era, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Wydawnictwo Pedagogiczne OPERON oraz Grupa MAC, a jeśli chodzi o wykaz zamieszczanych w nich kolęd i pastorałek to jest ich niewiele, a w niektórych podręcznikach brakuje tego typu treści.

Zakończenie

Artykuł porusza kwestie genezy, terminologii i pochodzenia kolęd. Wszystkie przytoczone eksplikacje terminu *kolęda* są podobne, nie wnoszą nic nowego do definicji. Celem tego artykułu było ukazanie śpiewnika *Szczeble do nieba* Teofila Tomasza Klonowskiego – jako przykładu zbioru pieśni na okres Bożego Narodzenia dla nauczyciela, organisty, dyrygenta, edytora, kompozytora i zbieracza polskiej muzyki ludowej oraz ukazanie roli tego śpiewnika „w czasach, kiedy Polska była pod zaborami. Wydanie zbioru pieśni w tym okresie miało zasadnicze znaczenie dla podtrzymania polskości poprzez kultywowanie języka oraz tradycji”⁵⁶. Wybrane ze śpiewnika kolędy zostały poddane analizie muzycznej.

W końcowej części artykułu podjęłam się analizy materiałów w podręcznikach do muzyki zatwierdzonych dla szkoły podstawowej. Temat szeroko pojętej muzyki religijnej, a w tym przypadku kolęd i pastorałek, jest – co z ubolewaniem należy stwierdzić – rzadko poruszany przez autorów tychże podręczników.

Bibliografia

Druki zwarte

- Adriański Zbigniew, *Złota księga pieśni polskich. Pieśni, gawędy, opowieści*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2007.
- Bobowski Mikołaj, *Polskie pieśni katolickie od najdawniejszych czasów do końca XVI wieku*, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1893.
- Borowski Ryszard, *Wigilia i Boże Narodzenie*, [w:] *Wielcy mistrzowie – Kolędy*, Polonia Records, Warszawa b.r.w., s. 6.
- Budrewicz Tadeusz, Koziar Stanisław, Okoń Jan, *Z kolędą przez wieki. Kolędy w Polsce i w krajach słowiańskich*, Wydawnictwo „Biblos”, Tarnów 1996.
- Chodkowski Andrzej, *Encyklopedia muzyki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995, s. 451.
- Grotnik Ewa, *Polskie kolędy i pastorałki*, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 1957.
- Inny słownik języka polskiego PWN, A...Ó*, T. 1, red. Bańko Mirosław, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 644.
- Kamińska Beata, *Teofil Tomasz Klonowski. Śpiewnik „Szczeble do nieba”. Studium źródłoznawczo-muzykologiczne*, „Polihymnia”, Lublin 2009, s. 12.

⁵⁶ Wstęp, [w:] B. Kamińska, *Teofil Tomasz Klonowski. Śpiewnik „Szczeble do nieba”. Studium źródłoznawczo-muzykologiczne*, „Polihymnia”, Lublin 2009, s. 12.

- Klonowski Teofil Tomasz, *Szczeble do nieba, Zbiór pieśni z melodyjami w kościele rzymsko-katolickim od najdawniejszych czasów używanych*, T. 1, nakładem i czcionkami Ludwika Merzbacha, Poznań 1867.
- Kolberg Oskar, *Dzieła wszystkie*, T. 3: *Kujawy*, Wrocław-Poznań 1962, s. 208.
- Kolędy. Dzisiaj w Betlejem*, red. Wojakowski Wojciech, Wydawnictwo Arystoteles, Warszawa 2014.
- Kolędy polskie, T. 1: Średniowiecze i wiek XVI*, red. Nowak-Dłużewski Juliusz, Wydawnictwo Pax, Warszawa 1966, s. V.
- Koziara Stanisław, *Tradycja kolędy w języku i kulturze polskiej. Między uniwersalnością a swojskością*, Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków 2019.
- Leksykon religii od A do Ż*, red. Zasieczna Bożena, MUZA S.A. Warszawa 1994.
- Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusta, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, Sandomierskie, przedł. Oskar Kolberg, Warszawa 1865, s. 160.
- Mioduszewski Michał Marcin, *Śpiewnik kościelny czyli pieśni nabożne z melodyjami w kościele katolickim używane a dla wygody kościołów parafialnych przez M. M. Mioduszewskiego zgom. XX. Miss. Zebrane*, drukarnia Stanisława Gierszewskiego, Kraków 1838.
- Mizgalski Grzegorz, *Encyklopedia muzyki kościelnej*, Wydawnictwo Księgarni św. Wojciecha Poznań-Warszawa-Lublin 1959, s. 249.
- Mrowiec Karol, *Polska pieśń kościelna w opracowaniu kompozytorów XIX wieku*, Wydawnictwo Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1964.
- Muzyka: encyklopedia*, red. Chodkowski Andrzej, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 395-396.
- Pikulik Jerzy, *Polska pieśń religijna w XV wieku*, Polskie Towarzystwo Teologiczne w Krakowie, Kraków 1984, s. 80-82.
- Polskie śpiewy religijne społeczności katolickich*, T. I, *Studia i materiały*, red. Bartkowski Bolesław, Lublin 1990.
- Siedlecki Jan, *Śpiewniczek zawierający Pieśni kościelne z melodiami dla użytku młodzieży szkolnej*, nakładem Misjonarzy, Kraków 1922.
- Sobol Elżbieta, *Ilustrowany słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999, s. 329.
- Sobol Elżbieta, *Nowy słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 336.
- Szymanderscy Hanna i Witold, *Polskie Kolędy Patriotyczne (1830 – do dzisiaj)*, Wydawnictwo „Epoka”, Warszawa 1989.
- Szweykowska Anna, *Polskie kolędy i pastorałki. Antologia*, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 1989.
- Węcowski Jan, *Śpiewnik kolędowy. Osiem wieków kolęd polskich XIV-XXI w.*, Agencja Artystyczna MTJ, Warszawa 2005.
- Wilkowska-Chomińska Krystyna, *Kolędy polskie. Średniowiecze i wiek XVI*, suplement, Wydawnictwo Pax, Warszawa 1966.
- Zganiacz-Mazur Liliana, *Słownik muzyczny – ABC*, Wydawnictwo Muzyczne CONTRA, Warszawa 2004, s. 91.

Czasopisma

- Adamowski Jan, *Kolęda w polskiej tradycji*, „Wychowanie Muzyczne w Szkole” 2009, nr 5, s. 4.
- Feicht Hieronim, *Dzieje polskiej muzyki religijnej w zarysie*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 1965, z. 4, T. XII, s. 45-46.
- Glaeser Albert, *Teologiczna treść pieśni adwentowych i bożonarodzeniowych w modlitewniku „Droga do nieba” ks. Ludwika Skowronka (1858-1934)*, „Liturgia Sacra” 1995, nr 3-4, s. 178-179.
- Mrowiec Karol, *Czy istniała tradycja Bachowska w praktyce kościelnej organistów polskich XIX wieku?*, „Muzyka. Kwartalnik Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk”, 1987, R. XXXII, nr 1, s. 66.
- Mrowiec Karol, *Kolędy w osiemnastowiecznych rękopisach Biblioteki Klasztoru św. Andrzeja w Krakowie*, „Muzyka. Kwartalnik Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk”, 1973, R. XVIII, nr 3, s. 32.
- Turkiewicz Kazimierz, *Kolędowanie. Nasza specjalność*, „Nowości” 2019, nr 296, s. 20.

Dokumenty

Instrukcja Konferencji Episkopatu Polski o muzyce kościelnej, Lublin 2017.

Summary

**A song-book *Szczeble do nieba* by Teofil Tomasz Klonowski
– is an example of a set of Christmas songs for a teacher, an organist,
a conductor, an editor, a composer and a collector of a Polish folk music
and a register of Christmas songs used in modern schoolbooks**

A carol is an integral part of Christmas season. For ages it has played not only a religious role but also it united Polish people during country partitions. Nowadays a carol often leaves church's walls and exists in secular public space. It is hard to imagine any Christmas meetings organised by various secular institutions without carol singing or carols being played in the background. Its presence creates a special atmosphere, so special for Christmas, which reminds us of our family home, childhood, peace and safety. The article is about carols, carols in Poland and carols in 19 century church song-books. The song-book *Szczeble do nieba* by Teofil Tomasz Klonowski is described in more detail. Analyses refers to the life of the author, his musical work as well as carols contained in his song-book. The article finishes with carols and Christmas songs which can be found in modern school textbooks.